

*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ndeki manzum kısımlar**

Osman Horata

Hacettepe Üniversitesi, Ankara

Giriş

Edebiyat kuramcılarına göre insanlar, ilk olarak konuşma dilinin biraz daha geliştirilmiş bir biçimi olan ritmik söyleyişi, soyların ve kabilelerin oluşum sürecinde toplu törenlerde söyledikleri şarkılarda keşfetmiştir. Ritmik söz, müzik ve dansın bir arada bulunduğu bu ayrımlaşmamış yapıdan, sosyal sınıfların ortaya çıkmaya başlaması ve yazının icadıyla birlikte; önce şarkıların söz yanı ile ezgi yanı birbirinden ayrılmış, sözler "şiir"e dönüşürken müzik ve dans bağımsız sanat dalları olarak gelişmiştir. Savaş öncesi törenlerde söylenen şarkılar, milletlerin oluşum evresinde manzum destanları ortaya çıkarmış; destanlardan da değişen sosyal şartlara bağlı olarak nazım ve düzyazıda ifadesini bulan diğer türler oluşmuştur.¹ Okur yazarlığın artması, ferdiyetçiliğin ön plâna çıkması ise, yazılı kültür ortamının oluşmaya başladığı yeni bir süreci başlatmıştır. Fakat, yazının *kitlesel* anlamda düşünce biçimlerini etkilemesi yakın zamanlarda ortaya çıkmış; yazıya rağmen binlerce yıl sözlü kültür ortamının düşünme ve yazma eyleminde hâkimiyeti devam etmiştir.²

Bilindiği gibi, sözlü kültür ortamına ait eserlerin genel özelliği, yazılmak yerine söylenmek, okumak yerine dinlenmek amacıyla kaleme alınmış olmalarıdır. Yazar/anlatıcı, okuma/dinleme eylemini monotonluktan ve sıkıcılıktan kurtarmak için sık sık şiir formuna ait tekniklere ve manzum söyleyiş-

* *Türkbilig* 3 (2002), 34-44.

1. Sanatın ve sanat dallarının oluşumuyla ilgili olarak bk. Pospelov 1995: 65-70. Doğu dünyasında ise sanatın tarihiyle ilgili farklı görüşlere rastlanmaktadır. Bazı kaynaklarda şiirin, feleğin ve yıldızların dönüşündeki ölçü ve âhenkten kaynaklandığı ileri sürülmüştür; bk. Üzgör 1990: 26-33.
2. Sözlü kültür yazılı kültür ilişkileri hakkında bk. Ong 1995.

lere başvurmuştur. Yüzyıllarca sözlü kültür ortamının etkisi altında kalan insanlık, yazılı kültür ortamında ürettikleri ilk eserlerde de sözlü kültüre ait tekniklerden kendisini kurtaramamıştır. Atlı-göçebe medeniyetinden yerleşik köy ve şehir medeniyetine geçiş safhasında ortaya çıkan ve büyük ölçüde âşıklar/meddahlar tarafından anlatılan halk hikâyeleri, manzum mensur karışık eserlerdir. Masal, efsane, menkıbe ve fıkralarda ise manzum parçalara nadir olarak yer verilmiştir (Boratav 1988:39; Alptekin 1997: 7). Yazılı kültür ortamında üretilen mensur edebî türler, dinî, ilmî, tarihî vb. eserlerde de, manzum kısımlar ve bilhassa ilk döneme ait olanlarda sözlü kültür ortamının etkisinden kaynaklanan dil ve yapı özellikleri önemli bir yer tutmaktadır.³ Nazım ve nesrin karışık olması Arap ve bazı Avrupa halk edebiyatlarında da bulunan bir şekil özelliğidir. Yazılı kültürün en gelişmiş edebî ürünü olan, gelişimi matbaanın ve pazar ekonomisinin yaygınlaşmasıyla bir paralellik gösteren romanlarda ve hikâye, tiyatro vs. gibi diğer türlerde bu tür edebî alıntılar rağbet görmeye devam etmiş; şairi kolayca teşhis edilebilecek mısra ve beyitler, şarkı ve türkü gibi anonim ürünler *montaj/alıntı* tekniğiyle eserlerde değerlendirilmiştir.

1. Mensur türlerde manzum kısımların işlevi

Gerek edebî dille konuşma dili, gerekse mensur ve manzum türler arasındaki karşılıklı etkileşim biteviye devam eden bir süreçtir. Okuyucuyu etkilemeye ve göstergeyi vurgulamaya dönük şiir dilinin; salt anlam gösterici ve bildirmeye/anlatmaya dönük nesre göre üstün tutulması doğal bir olgudur. Düşüncelerini düzyazıda ifade etmeye çalışan yazar, üslûbunu bir taraftan folklorik/mahallî, diğer taraftan da bedîi/estetik söyleyişin imkânlarına açarken, asıl hedefi eserini ikincisine yaklaştırmak olmuş; hatta edebî geleneğimizde tamamen mensur eserler küçümsenmiş ve değersiz bulunmuştur. Manzum kısımlara yer verilmeyen halk hikâyelerine, *kara hikâye*, *tandır başı masalları*, *koca nine masalları* denilmesi (Alptekin 1997: 7; Boratav 1988: 39), bu bakış açısından kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde, Doğu dünyasının ah-lâk anlayışı ve dünya görüşünü aksettiren *Kâbusnâme*'de, nesir *raiyyet*, nazım ise *padişah* olarak nitelendirilmiş (Mercimek Ahmed 2: 74); Malherbe de düzyazıyı *yürüyüşe*, şiiri *dansa* benzetmiştir (Bilgegil 1944: 20). Manzum bir metin olan *İskendernâme*'de, gazel, kaside vb. şiirlerin bazen *nazm* başlığıyla verilmesi (Ünver 1983: 13b, 17a), tahkiyeye dayanan, vezinli kafiyeli basit bir metnin nazım olarak görülmediğini düşündürmektedir. Çünkü şiir de, Âşık

3. Âşıkpâşazade Tarihi'ndeki sözlü kültür ortamının etkileri için bk. Çobanoğlu 1999.

Çelebi'nin belirttiği gibi *sâfil* (değersiz) ve *âlî* (yüce) olarak ikiye ayrılmakta ve asıl hedef *âlî beyâna* ulaşmak olmaktadır (Kılıç 1995: 6).

Mensur metinlerdeki manzum kısımları ve şiir formuna ait özellikleri, sadece eserin sanat değerini artırmak amacıyla eserin dokusuna yerleştirilen poetik süsler olarak görmemek gerekir. Bunlar, aynı zamanda okuyucunun/dinleyicinin dikkatlerini olaylardan alıp şiire yönelterek onları uyarma ve kavrama; okuma/dinleme eylemini monotonluktan ve sıkıcılıktan kurtarma işlevine sahiptir. Destanlar, halk hikâyeleri ve mesnevilerde, genellikle duygu ve heyecanların yoğun bir şekilde ifade edilmeye çalışıldığı yerlere manzum kısımlar eklenmiş; olaylar ve tasvirler ise mensur olarak yazılmıştır. Bilhassa kahramanlar ağzından söylenenler onların ruh hâllerini yansıtan psikolojik tahlilleri andırmaktadır.⁴ Duygu ve düşüncelerin en yoğun olduğu zamanlarda edebî eserlere yerleştirilen bu manzum kısımlar, Eliot'un (1983: 221) belirttiği gibi duyguyu en yüksek derecesine, sadece musikide ifadesini bulabilecek sınırlara yaklaştırmaktadır. Salt bildirmeye dayalı mensur metinlerde de, anlatılan duygu ve düşünceyi daha yoğun bir anlatımla yani şiirle tekrarlayarak kuvvetlendirmek ve örnek vermek amacıyla sık sık manzum kısımlara başvurulmuştur. Üslûplar arasındaki bu tezattan, figürleri karakterize etmek, atmosferi belirlemek ve sosyal gerçekleri aksettirmek amacıyla da yararlanılmıştır. Eliot (1983: 204), *iv. Henry*'de, nesirle yazılmış sahnelerle nazımla yazılmış sahnelerin birbiri ardınca gelişini, yüksek siyaset dünyasıyla günlük hayat arasında kinayeli bir tezat yarattığını söyler. Temel metin içindeki manzum kısımlar, üslûba ve içeriğe olumlu katkısının yanında; konuyla ilgisiz ve gereğinden uzun manzum iktibaslar, dikkatlerin asıl konudan uzaklaşmasına sebep olmaktadır.

2. Seyahatnâme'deki manzum kısımlar

İnşa üslûbunun birçok özelliklerini barındırmakla birlikte, konuşma diline ait deyişlerle yüklü folklorik, renkli, sürükleyici anlatımıyla Türkçenin seçkin örnekleri arasında yer alan Evliya Çelebi'nin (1611–1684/1685?)⁵ *Seyahatnâme*'si, manzum kısımlar bakımından oldukça zengin bir eserdir. Bir kısmı yazarın gözlemlerine; bir kısmı da yazılı/sözlü kaynaklara dayanan bu man-

4. Halk hikâyelerindeki manzum kısımların işleviyle ilgili E. Fischdick ve O. Spies'in görüşleri için bk. Aslan 1990: 61, 62. Mesnevilerde de, sevgililerin birbirine kavuşması, ayrı düşmesi gibi heyecanın doruk noktasına ulaştığı zamanlarda manzum kısımlara yer verilmektedir. Bu özellik Fars edebiyatında birkaç takipçiyse sınırlı kalırken, Türk mesnevilerinin ayırt edici bir özelliği olmuştur, bk. Dankoff 1984; Horata 1990: 155; Ünver 1986: 445.
5. Evliya Çelebi'nin hayatı hakkında bk. İz 1989: 710–712; Baysun 1947: 400–412.

zum iktibaslar, kitabelerden beyitlere hatta duvar yazılarına kadar büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Aslında, şiir formunun birçok özelliklerini içinde barındıran eski nesir/inşâ geleneğimiz, anlatmaya/bildirmeye dayalı basit bir metin olmanın ötesinde bir *sanat eseri* olarak ele alınmayı gerektiren bir yapıdır.

Evliya Çelebi, gittiği yerlerin tarihi, mimari eserleri (bk. Demircanlı 1989), türbeleri, devlet ve din adamları, şairleri, dilleri, adet ve inançları gibi sosyal ve fiziki olguları hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Eser, coğrafi bilgi ağırlıklı olmakla birlikte, tarih, etnografya, folklor, mimari, kültür ve dil tarihi bakımından da önemlidir. *Seyahatnâme*'nin, sadece Evliya Çelebi'nin gözlemlerine dayanmadığını, halk arasındaki menkıbelere, başka kaynaklardan ve yazarlardan aktardığı bilgilere, hatta hayal gücüyle anlattıklarına dayandığı da gözden uzak tutulmaması gereken bir husustur.

Engin bilgi ve tecrübesi, nüktedanlığı ile gittiği yerlerde her kesimle diyalog kurmayı başaran ve zengin bir söz dağarcığına sahip olan Evliya Çelebi; gözlemlerini ve duygularını mahallî söyleyişler, konuşma diline ait deyişler gibi folklorik öğelerin yanında, manzum iktibaslar, şiir formuna ait tekniklerle süslemiştir. Bu manzum kısımların tipolojisi çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir. *Seyahatnâme*'nin bütün ciltlerini incelemeyi düşünmekle birlikte, matbu nüshanın çıkartılan, özetlenen, sansüre takılan kısımlarla dolu olması, sadeleştirilmiş yayınların da büyük ölçüde bu nüshaya dayanması ve bazı manzum kısımların mensur kısımlar gibi sadeleştirilmesi sebebiyle; makalemiz, en güvenilir yazma olduğu konusunda kaynakların müttefik olduğu (İz 1989: 709), Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat Köşkü 304'te kayıtlı yazmanın transkripsiyonuna dayanan çalışmanın ilk 4 cildi ile sınırlı kalmıştır (bk. Kaynaklar). Eldeki baskılar, diğer ciltlerin de manzum kısımlar bakımından çok farklı bir kompozisyon göstermediği anlaşılmaktadır.

2.1. Manzum kısımların kaynak ve yapı özellikleri

Seyahatnâme'deki manzum kısımların bir kısmı Evliya'nın kendisine ait olmakla birlikte, çoğu diğer kaynaklara dayanmaktadır. *Seyahatnâme*'nin 1. cildinin kaynakları üzerine önemli bir çalışma yapmış olan Meşkure Eren (1960: 30–128), Evliya'nun bu ciltte, *Şahidî Lüğati*, *İskender-nâme*, *Tuhfe Tarihi*, *Tarih-i Taberî*, *Kanun-nâme*, *Fütüvvet-nâme*, *Tezkiretü'l-Bünyan* gibi eserlerin ismini zikrettiğini; buna karşılık ismi geçmemekle birlikte *Künhü'l-Ahbâr* (Âlî), *Hadîkatü'l-Hakâ'ik Fi-Tekmiletî's-Şakâik* (Nev'izade Ataî), *Peçevî Tarihi*, *Letâif* (Basirî) ve *Cevamiü'l-Hikâyat*'tan yararlandığını söyler. Tarihlerin ise başta Cevrî olmak üzere, Haşimî, Nisarî, Nadirî, Nihalî, Bülbülî, Cenarî gibi

16 ve 17. yüzyılda yaşayan şairlerin divanlarından alındığını belirtir. Bizim tespitlerimize göre, bilhassa tarihler sebebiyle sık sık ismi geçen şairler şunlardır: Cevrî, Şahidî, Evliya, Cinanî, Fâizî, Ganizade Nadirî, Azmî, Haşimî, Nisarî, Saî, Haletî, Kandî ve Azmî. Bunların dışında, Şeyhî, Türabî, Bakî, Hayalî, Eflatunzade, Kemalpaşazade, Sanî-i Vanî, Cem Sultan, Riyazî, Nihanî, Nihadî, Bahtî, Veysî, Uzletî, Derviş Ömer, Ruşenî, Kâtibî Çelebi, Muhibbî, Uzletî, Mevlana İdris, Nihadî, Fedayî, Kesbî, Vankulu Mehmed Efendi, Feridun Bey, Tigî, Hüdayî, Hasan Çelebi, Ayşe Sultan, Kesbî, Samahî gibi şairlerin isimlerine de rastlanmaktadır. Neşatî, Hafız, Şeyh Sa'dî gibi şairlerden alıntılar görülmekle birlikte, bunların isimleri zikredilmemektedir. Anonim olan iktibaslara da rastlanmaktadır. Tarihlerin dışındaki diğer şiirlerin şairi genellikle belirtilmemiştir. Diğer milletlere ait de birkaç şair ismi geçmektedir.

Seyahatnâme'nin ele aldığımız ciltlerinin ilkinde, İstanbul ve yöresi; ikincisinde Bursa, Karadeniz, Abazya, Gürcistan, Erzurum, Kars, Azerbaycan, Ankara, Girit; üçüncüsünde Rumeli, Edirne, Konya, Antakya, Şam, Suriye, Filistin, Akka; dördüncüsünde ise Diyarbakır, Bitlis, Van, Tebriz, İsfahan, Musul, Bağdat, Hemedan gibi şehirlerle, yolculuğu sırasında karşılaştığı olaylar konu edilmektedir.

Seyahatnâme'nin ilk dört cildinde toplam 500 civarında manzum parça vardır. Bunların %70'ini başta padişahlar olmak üzere diğer din ve devlet büyüklerinin doğum, ölüm, tayin, terfi ve bilhassa köşk, saray, çeşme, bedesten, han, cami, türbe gibi çeşitli imaretlerin yapılış tarihleri oluşturmaktadır. İmparatorluğun merkezi olan ve mimari eserlerin yoğun olarak bulunduğu İstanbul ve civarının ele alındığı ilk cilt baştan sona tarihlerle doludur. Bu tarihlerin de %50'ye yakını ilk cilttedir. İlk üç ciltte, tarihlerle diğer şiirlerin oranı birbirine eşitken, 4. ciltte tarihlere göre diğer şiirlerin sayısı üçe katlanmıştır. Tarihlerin dışındaki %30'luk oran ise aşağıda ayrıntılarıyla duracağımız diğer şiirlerden meydana gelmektedir.

Ele aldığımız ciltlerde, manzum kısımlar genellikle beyitlerden ve mısralardan oluşmaktadır. 2-5 beyit arasında değişen iktibaslar ise oldukça azdır. Bir iki adet uzun mesnevi şeklinde yazılmış şehrengiz ve kaside vardır. Şiirlerin büyük çoğunluğu Türkçedir. Az da olsa Arapça, Farsça ile diğer dillerde yazılmış şiirlere rastlanmaktadır. Yazar, manzum iktibaslardan önce genellikle mısra ve beyt başlığını koymakta; az da olsa kıta, mesnevi, kaside, gazel, murabba, tahmis, müseddes, rubai, müfret, mani gibi başlıklara yer vermektedir. Fakat bunların bazılarında, belirtilen nazım şekliyle verilen örnekler arasında uyumsuzluklar görülmektedir.

2.2. Manzum kısımların işlevlerine göre sınıflandırılması

Seyahatnâme'deki manzum kısımları, yapı, kaynak, içerik gibi farklı açılardan sınıflandırmak mümkün olmakla birlikte; burada işlevlerine göre tasnif tercih edilmiştir. *Seyahatnâme*'deki manzum kısımlar üç grup altında incelenebilir:

a. Üslûbu derinleştirmek ve zenginleştirmek amacı güden, çıkarıldığına bir kayba yol açmayacak olan, poetik süsler olarak nitelenebilecek şiirler:

Bu tür şiirlerin büyük çoğunluğunu tarihler oluşturmaktadır. Yukarıda değinildiği gibi Evliya Çelebi, gezdiği yerlerde sadece gözlemlerine dayanmaz, aynı zamanda yazılı kaynaklara başvurarak gözlemlerini tarihlerle süsler. Edirne'den bahsederken, 41 yıldır seyahat ettiğini söyleyen yazar, "... zâhîtilerle ve müsinn (ü) umûr-dîde ihtiyarlarıyla ülfet edüp ahvâlât-ı şehri suâl edüp nice sicillâta ve evkâfnâmelere müracaât edüp cümle hayrât u hasenâtların târîhleriyle zâbt u kayd edüp bu gûne tahrîr ederiz." (III: 264)⁶ diyerek, tarihlere olan düşkünlüğünü, sadece imaretler üzerindeki tarihlerle yetinmeyip vakfiyyeler ve siciller gibi kaynaklara da baktığını belirtir. Bilhassa, doğum, ölüm, vefat, tayin ve terfilerle ilgili tarihler, yazılı kaynaklara dayanmaktadır. Birçok yerde zamanla kaydedilmek üzere tarihler için boşluklar bırakılmış, bazılarının da başlıkları verildiği hâlde tarih mısraları yazılmamıştır (II: 13, 16; III: 10, 19 vs). Fakat, *Seyahatnâme*'deki tarihler ve tarihi bilgiler ihtiyatla kullanılmayı gerektirmektedir. Çeşitli olaylarla ilgili verilen tarihler ve tarihi bilgiler, zaman zaman birbirine karıştırılmıştır (bk. Eren 1960: 93-94). Tarihlerde, bazen parantez içindeki tarihle mısranın ebced değeri birbirini tutmamaktadır. Birçok yerde ise, tarih mısrası verilmeyle birlikte işaret ettiği yıl boş bırakılmıştır. Tarihlerin kime ait olduğu çoğu zaman tarih mısrasında geçen mahlastan anlaşılmaktadır. Yer yer de, tarihlerin yazarı *Tarih-i Cevri*, *Güfte-i Şahidi* gibi başlıklarla; kendi yazdığı tarihlerde ise *hakîr*, *fakîr* gibi sıfatlarla belirtilmiştir. Birçok tarih mısrasının ise kime ait olduğu anlaşılmamaktadır.

Tarihler, yukarıda belirtildiği gibi genellikle imaretlerin yapımı ile başta padişah ve şehzadeler olmak üzere, devrin önemli şahsiyetlerinin doğumu, ölümü, tayini, fetihleri gibi olaylar etrafında toplanmaktadır.

6. Verilen numaralardan ilki, Dağlı vd. tarafından hazırlanan *Seyahatnâme* yayının cilt, diğeri ise sayfa numarasını göstermektedir. Alıntılarda, esas alınan yayına bağlı kalmakla birlikte, birkaç yerde bazı imlâ ve okuma hataları düzeltilmeye çalışılmıştır.

*Didi târihin Hüdâyî ol zaman
Yapdı âb üzre bu cisri Şeh Selîm (III: 169)*

*Evliyâ gördüğünde itmâmın
Didi târihini binâ-yı azîm (I: 125)*

Tarihlerin çoğu bunlar gibi sıradan söyleyişlerdir. Bu gibi tarihler, *Fevtine Târîh*, *Târîh* gibi başlıklarla verilirken, bazıları *musanna ve murassa* şeklinde vurgulanmıştır (I: 150 vs.). Köprü sahibi Küçük Mustafa Paşa'nun ölümü üzerine söylenen şu tarih, onun bu yönünü çağrıştırmasıyla dikkati çekmektedir:

*Bildi merhûm Mustafa Paşa
Köprüdür fi'l-hakika bu dünya*

*Geçdi merhûm didiler târih
Köprüden geçdi Mustafa Paşa (I: 150)*

Şairin kendisine ait tarihler de *Seyahatnâme*'de önemli bir yer tutmaktadır:

*Didim ey Evliyâ bu kâha târih
Mübârek ola kasrın pâdişâhım (I: 118 vs.)*

Evliya'nun kendisine ait gösterdiği tarihlerin bazılarının diğer şairlerden esinlenerek küçük değişikliklerle yazıldığı, hatta bazılarının aynısı olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, Eyüp'teki Halil Paşa'ya ait çeşmenin kitabesindeki, *Teşneler âb isteyicek lüleler der tarihün / Bir içim su mâ sana kim şâd ola cân Hüseyin* beytinin ikinci musrasını; Unkapanı'nda Hasodabaşı Hasan Ağa'nun yaptırdığı çeşme için yazdığı tarihte aynen kullanmıştır: *Evliyâ bu âb-ı nâbı nûş edüp târih dedi / Bir içim su mâ sana kim şâd ola cân Hüseyin* (bk. Eren 1960: 99).

Üslûbu derinleştirmek ve zenginleştirmek amacı güden şiirler arasında, tarihlerin yanında herhangi bir kişi, olay, şehir, topluluk vs. ile ilgili örnek vermek amacıyla iktibas edilen şiirler de yer almaktadır. Bunların bazıları *msıra-ı münâsib*, *beyt-i münâsib* gibi başlıklar taşımaktadır (I: 48 vs.). Evliya Çelebi, tarihler gibi rastladığı bir topluluğun (Araplar, Farslar, Boşnaklar, diğer Türk boyları, Lezgiler, Çiçolar, Taife-i Ekrâd vs.) dili ve ağzıyla ilgili örnekler ve Türkçe karşılıklarını vermeye özen göstermiş ve bunların Türkçe çevirilerini de vermiştir. Bunlar, günlük konuşma dillerine ait kelimeler ve cümlelerle, söyledikleri şiirlerinden oluşmaktadır. *Seyahatnâme*, bir kısmı kaybolup giden bu diller için önemli bir kaynaktır (III: 66 vs.).

Tarabefzun (Trabzon) zurefasının Çiço reayasına söylediği mani (yazar "tekerleme" der) ve Diyarbakır ahali hakkında Kahvecizade'nin heceyle yazdığı, yer yer müstehcen söyleyişler içeren *Kadehnâme* adlı 7 bentlik hicviye, *Seyahatnâme*'deki ilginç örneklerdendir:

*Tarabzandır yerimiz
Akça tutmaz elimiz
Hapsi paluk olmasa
Niç'olurtı halümüüz (II: 54)*

*Diyârbekrün bakla ile çakılı
Satar gezengevi butum tut balı
Zeyn'oglunun o mırçite sakalı
"Biter biter kırkım direm" mahkul mı (IV: 38)*

Bunların dışında, konu içinde geçen bir olay, eşya, kuş, meslek vs. için de, onların isminin geçtiği beyitlerden örnekler verilmiştir. Merzifon Direklibel mevkiinde yakalandığı şiddetli kışları anlatırken, doğuda ve Acem ülkesinde çok kar yağdığı zaman insanların at kılından ördükleri *pâçile* adlı, kalburu andıran bir çember giydiklerini söyler ve Şahidî'den bu kelimenin geçtiği beyti örnek olarak verir:

*Didiler pâ-çille ol bir çembere
Ayak alta ala batmaya kara (II: 211)*

Sübhan dağındaki kuşlardan bahsederken de, orada bin sene yaşayan Kerkes kuşları hakkında şu beyti örnek verir:

*Yaşar kerkes kim âzâd olduğunca
Doğan durmaz ziyâfet bulduğunca (IV: 98)*

Bu örnek verme kaygısı bazen zorlama derecesine çıkmaktadır. Keşan şehrinin akreplerinin büyüklüğünden bahsederken, Balıkesir'de pire derdinden mustarip olan Baba Abdî-i Horasanî'nin "şikayet-âmîz bir Nâme-i Bergûs" kaleme aldığını ve bunun da bir beytinde akrepten bahsettiğini belirtip, bu *Bergûsiyye*'den 4 beyit alması gibi (IV: 229).

b. Atasözleri gibi, kıssadan hisse çıkarmaya yarayan, anlatılan konuyu daha özlü ve veciz bir ifadeyle tekrarlayarak, verilmek istenen mesajın daha açık ve etkili bir şekilde anlaşılmasını kolaylaştıran şiirler:

Gerçeklerin ve kapalı hükümlerin, meseller, atasözleri, şiirler ve hikâyelerle daha açık bir hâle getirilmeye çalışıldığı bu yöntem, günlük konuşma dilinden dinî kitaplara kadar her türlü anlatım biçiminde rastlanmaktadır. İnsanların ortak duygu ve davranışlarını, veciz ve açık bir şekilde ifade eden, uzun tecrübe ve gözlemlere dayanan bu tür şiirlerden bir kısmı deyiş güzelliği, dolgun içeriği ile halkın belleğine yerleşmiş *berceste* mısra ve beyitlerden oluşmaktadır. Bu alıntılar, üslûba olan katkısının yanında anlatılan konuyla geniş kitleler arasında çağrışımlar uyandırmakta ve onların konuyu daha iyi anlamalarına yardımcı olmaktadır.

Bu şiirlerden bir kısmı, atasözleri gibi benzer olaylar karşısında tekrar tekrar kullanılmıştır. Meselâ, bir olay karşısında kazanın önüne geçilemeyeceğini anlatmak amacıyla sık sık;

*İdemez def' sakınmakla kazâyı kimse
Bin sakınsan yine ön son olacak olsa gerek* (I: 27, 70, 71, 238)

beyti; ellerindeki acizane hediyenin kabulüyle ilgili olarak da;

*Karıncalar budın çekmiş çekirgenin Süleyman'a
Size lâyük nemiz vardır kabûl eylen fakîrâne* (I: 162; IV: 85)

beyti tekrarlanmıştır. Denizden sahile ulaşıldığında ise, "Denizde sayısız menfaatler vardır. Ancak yine de selamet ve emin olmak istiyorsan işte o kenarındadır." anlamındaki, Şeyh Sa'dî'ye ait Farsça beyit söylenmiştir:

*Be-deryâ der menâfi bi-şümâres(t)
Eger hâhî selâmet der-kenâres(t)* (I: 8, 72; IV: 8 vs.)

Halep'te başından geçen bir olayı anlatırken, bazı insanların hoş latifelere kandığını, lâyük olmayan insanlara önemli görevler verildiğini söyleyerek, Şeyhî'nin Sultan Ahmed'e sunduğu "nasihat-âmiz" kasideden 5 beyit iktibas eder. Son beyit, şahsa iş değil, işe şahıs bulmanın önemini çok güzel ifade eder:

*Şahsa mansıb mı gerek mansıba âdem mi gerek
Bu durur safâ'-ı dîni bozan ey fahr'-i izâm* (III: 87)

Bazı örnekler, ilginç ve ibret alınması gereken bir hikâyeye yaslanmaktadır. Evliya'nın "Mine'l-acâ'ib ü garâib" vs. başlıklarla anlattığı bu kısımlar, *Seyahatnâme*'nin en ilginç bölümleridir. Bunlarda da anlatılan olaydan bir ders çıkarma düşüncesi hâkimdir. Bunlar arasında en ilginç, bir başka deyişle traji-komiği, Evliya'nın Sofya'da Melek Ahmed Paşa'nın yanında görev yaptığı sırada geçer. Bir gün Çelebi Camiinin üzerine bir çift leylek yumurtlar. Debbâğoğlu namıyla tanınan bir eşkiya, leylek yumurtasını alıp yerine siyah karga yumurtası koyar ve bundan yazarın deyimiyle iki tane *zâg pîçesi* doğar. Şair burada;

*Beyzâ-ı zâgı kosan tâvûs-ı kudsî altına
Zâgdır peydâ olan bin dürlü tedbîr eylesen*

diyerek, karga yumurtasını tavus kuşunun altına koysan da yine karga çıkacağını belirtir. Leylek döndüğünde, yuvasında iki karga yavrusu görünce çok şaşırır ve feryada başlar. Bunu duyan bütün leylekler caminin kubbesini doldururlar. Yiyip içmeden günlerce feryat ederler. İnsanlar da işlerini bira-

kıp onların feryatlarını seyretmek zorunda kalırlar. Sonunda leylekler karga yavrularını öldürürler. Anne leyleği de "veled-i zina" evlad doğurmuşsun diyerek öldürüp camiden aşağı atarlar. Melek Ahmed Paşa, Debbâğoğlu'nun cezasını Allah'a havale eder. Çok geçmeden, üç gün sonra Debbâğoğlu da mazlumların ahını almanın karşılığını bulur. Bir kadınla zina yaparken kadının kocasına yakalanır ve kadınla birlikte yeniçerilerce öldürülür. Cesetleri de aynı caminin saçağının altına bırakılır (III: 230).

c. Bahsedilen kişi veya herhangi bir olay karşısında yazarın duygu ve düşüncelerini daha yoğun ve etkili bir dille anlatmasına yardımcı olan şiirler:

Bu tür alıntılar, halk hikâyeleri ve mesnevilerdeki heyecanın doruk noktasına çıktığı anlarda söylenen şiirleri hatırlatmaktadır. Hazırcevap, nüktedan bir şahsiyet olan Evliya Çelebi'nin, aynı zamanda güçlü bir hafızası vardır. Gittiği mahalle ve karşılaştığı insanlara uygun, nükteli sözler ve şiirler söyleyerek onları etkilemekte oldukça mahirdir (III: 283, IV: 77 vs.).

Evliya Çelebi, Hacı Bayram Veli halifelerinden Şeyh Halil'in asitanesine vardığında, "Hakîr bu sultânı ziyaret edip hâtıra bu ebyât hutur etti" diyerek, o an aklına gelen ve yapacağı ziyaretin önemini ifade eden şu beyti söyler:

*Gel ziyâret eyle gez bu tekye mihmânğâhdır
Sıdk ile mâlîde-rû et Şeyh Halîlu'llâhdır (IV: 10)*

Firar eden Abdal Han'dan kalan kitapların çokluğu karşısında, hayretini Görenin aklı gider özge temâşadır bu mısrayla ifade eder (IV: 147). Sultan Murad'ın defnini anlattıktan sonra üzüntüsünü;

*Âh elinden ey adâletsiz felek feryâd u dâd
Sen murâd aldın velî dünyâyı kıldın nâ-murâd' (I: 91)*

beytiyle ifade eder. Beyit, Nev'î'nin Sultan III. Murad ve şehzadelerin ölümü üzerine kaleme aldığı terki-bendinden alınmıştır.

Bazen de, bulunduğu ortam ona uygun şiirler çağırıştırır. Kağıthane vadisinde âlem yaparlarken, aklına;

*Gönül eğlencesi seyr ü safâdır
Safâ sür kim bu dünyâ bi-vefâdır
Kişi zevk ile ohsar ferahnâk
Hemân zevk eyle cânım olma gamnâk (III: 275)*

7. Yayında, bu mısra *Sen murâdın aldın annâ hep halk nâ-Murâd* şeklindedir. Vezne uymadığı için divandaki şekli tercih edilmiştir.

beyitleri gelir ve gamı, kederi bırakıp vefasız dünyanın sefasını sürmeye başlar.

Evlîya Çelebi, gezdiği yerleşim merkezlerinden bir kısmıyla ilgili, o şehrin özelliklerini daha etkili bir şekilde ifade eden "şehir-engiz" başlıklı şiirlere yer verir. Fakat bunlar, birkaçı dışında klâsik anlamda şehrengiz özelliği taşımazlar. Eski adı *Harkile* olan Karaman Ereğli'sinden bahsederken, *Der-beyân-ı mu'cizât-ı server-i kâ'inât nazm-ı Cemalî sitâyîş-i Ereğli* başlığı altında mesnevi şeklinde uzunca bir şiire yer verir. Şair, "...şehir-i Ereğli'nin şehir-engizi bu mahâlde tamam oldu amnâ mâ-vâkı' üzere bu şehir-i Ereğli ta'rif ü tavsif olursa başka bir mücelled kitab olur" diyerek, bu şehri anlatmak için şiirin bile yeterli olmadığını söyler (III: 125-129). Kaynaklarda Cemalî'nin bu şehrengizinden bahsedilmemektedir. Bağdat'la ilgili olarak da, *Şehrengiz-i dâr-ı hulefâ-yı Bağdâd ve ziyâretgâh-ı Irak-ı Behîşt-âbâd* başlıklı, 59 beyitlik kaside şeklinde bir şiir verilmiştir (IV: 263).

Evlîya Çelebi, gezdiği yerlerde han, cami, türbe gibi imaretlerin duvarlarındaki yazıları da dikkatle inceler. Bazen onlardan örnekler naklederken, bazen de kendi düşüncelerini duvarlara yazar. Bunların çoğu, yazarın ve insanların duygu ve düşüncelerini yoğun, nükteli bir dille ifade eden söyleyişlerdir. Bunların bazılarının da konuya uygun, başka şairler tarafından söylenmiş şiirler olması muhtemeldir. Evlîya, Urfa değirmenlerini anlatırken, devran acele etmese, "insan tanesi"ni felek değirmeninin erinde sonunda öğüteceğini söyleyen şu beyti duvara yazar:

Âsiyâb-ı felek âhir öğüdür dâncemezi
Çün gelir nevbetimiz etmese devrân acele (III: 93)

Sultan Veys hazretlerinin türbesine vardığında, "...hâtıra bu ebyât lâyh olup kilk-i dürer-gûyum ele alup rûy-ı dîvarda tahrîr etdigimiz ebyât budur", diyerek şu beyti verir:

Cemî'i kutbu'l-aktâbın re'îsi
Ziyâret eyledik Sultan Veyis'i (IV: 59)

Bazen de, herhangi bir çarşıda, hamamda rastladığı veya bir dolap üzerinde gördüğü beyti eserine alır ve *hakkâ ki mahallinde kayd olunmuş* diyerek, şiirlere beğenisini ifade eder. Şu beyte, Edirne Bezzazistan'ında bir dolap üzerinde rastlar:

Hüsnün esbâbını hıfz etmege ey gevher-i nâb
Oldular dîdelerim iki kapaklı dülâb (III: 258)

Duvar yazılarından bazıları, daha önce yazılanlardan bir seçmedir. Süheyb-i Rumî'nin tekkesindeki sayısız şiir içinden seçtiği, Bağdat fatihi Murad Han'ın yazdığı şu beyit gibi:

*Şu denlû devr ede bu çarh-ı devvâr
Ne ben kalâmı ne hat kala ne divâr* (III: 128)

Mudanya'dan İstanbul'a giderken uğradıkları Bozburun iskelesi, girdabı ve sert dalgalarıyla meşhur, bir han ve bir camiden başka bir şeyi olmayan vi-rane bir yerdir. Buraya gelenler bazen, fırtına sebebiyle 5-10 gün hatta iki ay yatmak zorunda kalırlar. Caminin duvarında, şikayetname nev'inden yazılan yazılardan bir nokta koyacak yer kalmamıştır. Evliya, insanı gülmekten hayran bıraktığını söylediği bu şiirlerden şu nükteli beyti alır:

*Âh elinden Bozburun feryâd elinden Bozburun
Bekleye bekleye seni kalmadı ağız burun* (II: 36)

Sonuç

Görüldüğü gibi *Seyahatnâme*'nin son derece renkli ve zengin bir şiir dünyası vardır. Bunlar, onun güçlü hafızası ve birikiminin yanında, iyi bir araştırmacı olduğunu da göstermektedir. Kendi sergüzeştini anlatırken, Sultan Murad Han'ın huzurunda söylediği şu sözler onun engin birikimini hiç bir yorumu ihtiyaç bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır: "Pâdişâhım yetmiş iki ulûmdan Fârisî mi ve Arabî mi ve Rumî mi ve İbranî ve Süryanî ve Yunanî ve Türkî ve şarkî ve varsagı (...) veyâhûd ebyât-ı eşârdan bahr-i tavîl ve kasâid ve terci-bend ve terkib-bend ve mersiye ve ıydıyye ve muaşşer ve müsemmen ve müsebba ve müseddes ve muhammes ve penç-beyt ve gaze-liyyât ve kıfâ ve müselles ve dü-beyt ve müfredât ve muganniyât-ı ilâhiyât-dan ne murâd-ı şerîfiniz olursa beser-çeşm buyrun okıyayım" (I: 106). Evliya Çelebi, bu sözlerin ardından, hüznü bir eda ile rast makamında Derviş Ömer'in meşhur varsağısını okur ve padişah tarafından beğenilerek saraya alınır.

Bu sözler, bir mübalağa eseri değil, gerçeğin ifadesidir. *Seyahatnâme*'nin, edebiyatımızın ölümsüz eserleri arasında yer almasını sağlayan, onun engin bilgi ve görgüsünden kaynaklanan büyük birikimi ve çeşitli şiirler, özlü sözler ve anekdotlarla süslediği, folklorik ve estetik öğelerle yüklü renkli, sürükleyici anlatımıdır.

Kaynaklar

- Alptekin, A. B. (1997) *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*, Ankara: Akçağ Yay.
- Aslan, E. (1990) *Halk Hikâyelerini İnceleme Yöntemleri, Yaralı Mahmut Hikâyesi Üzerinde Bir İnceleme*, Diyarbakır: Dicle Ü. Yay.
- Baysun, C. (1945) Evliya Çelebi, *İslam Ansiklopedisi* 4, 400-412.
- Bilgegil, M. K. (1944) *Cehennem Meyvesi*, İstanbul: Yeni Türk Matbaacılık.
- Boratav, P. N. (1988) *Halk Hikâyeleri ve Hikâyeciliği*, İstanbul: Adam.
- Çobanoğlu, Ö. (1999) Sözlü Kültürden Yazılı Kültür Ortamına Geçiş Bağlamında Erken Dönem Osmanlı Tarihlerinden Âşıkpaşazade'nin Epik Karakteri Üzerine Tespitler, *H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlı Devletinin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı*, 65-82.
- Dankoff, R. (1984) The Lyric in the Romance: The Use of Ghazals in Persian and Turkish Masnavis, *Journal of Near Eastern Studies* 43, 9-25.
- Demircanlı, Y. Y. (1989) *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay.
- Eliot, T. S. (1983) *Edebiyat Üzerine Düşünceler*, çev. S. Kantarcıoğlu, Ankara: KTB Yay.
- Eren, M. (1960) *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul: Matbaa.
- Gökyay, O. Ş. (1996) *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi* 1. Kitap, İstanbul: YKY.
- Horata, O. (1990) *Cemâlî, Hümâ vü Hümâyûn (Gülşen-i Uşşâk)*, İnceleme-Tenkitli Metin, Ankara: Hacettepe Üniversitesi. [SBE Doktora Tezi]
- İz, F. (1989) Evliya Çelebi Seyahat-nâmesi, *TTK Belleten* 53 (207-208), 709-733.
- Kurşun, Z. - Kahraman, S. A. - Dağlı, Y. (1999) *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi* 2. Kitap, İstanbul: YKY; Dağlı, Y. - Kahraman, S. A. (1999) 3. Kitap; Kahraman, S. A. - Dağlı, Y. (2001) 4. Kitap.
- Mercimek Ahmed (yayın tarihi yok) *Kabusnâme* 1-2, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Ong, W. J. (1995) *Sözlü ve Yazılı Kültür, Sözü'nün Teknolojileşmesi*, çev. S. P. Banon, İstanbul: Metis Yay.
- Pospelov, G. N. (1995) *Edebiyat Bilimi*, çev. Y. Onay, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Ünver, İ. (1983) *Ahmedî, İskender-nâme (İnceleme-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK Yay.
- Ünver, İ. (1986) *Mesnevi, Türk Dili, Türk Şiiri Özel sayısı 11 (Divan Şiiri)* 415-417, 430-563.
- Üzgör, T. (1990) *Türkçe Divan Dübâceleri*, Ankara: KB Yay.